

КОНЦЕПЦІЯ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ПОГЛЯДАХ О.КРИВОШЕЇНА

Стаття розкриває концепцію аграрних перетворень в Російській імперії на початку ХХ ст. в поглядах О.В. Кривошеїна. Автор досліджує вплив поглядів політика на вирішення аграрного питання.

Ключові слова: *Російська імперія, селянська община, аграрна реформа, переселенська політика.*

Олександр Васильович Кривошеїн – відомий російський державний діяч, який відіграв значну роль у політичних подіях Росії початку ХХ ст. Він брав активну участь в підготовці і втіленні в життя Столипінської аграрної реформи. Сучасники називали його третім за величиною російським державним діячем після С.Ю. Вітте і П.А. Столипіна. Часто його неофіційно величали і міністром азійської Росії тому, що саме він безпосередньо керував організацією переселень і землеустроєм на окраїнах держави. Унікальна роль, яку відіграв О. Кривошеїн в аграрній історії початку ХХ ст., зумовлює потребу хоча б у стислій характеристиці поглядів Олександра Васильовича щодо аграрного питання.

Автор запропонованої публікації ставить за мету дослідити погляди О.В. Кривошеїна на аграрне питання та з'ясувати їх вплив на аграрні перетворення в Російській імперії на початку ХХ ст.

О. Кривошеїн народився 19 липня 1857 р. в небагатій офіцерській сім'ї у Варшаві. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Службу почав у Міністерстві юстиції, з 1887 р. служив у Земському відділі Міністерства внутрішніх справ. З 1896 р. помічник начальника, а з грудня 1904 р. – начальник переселенського управління МВС. У 1905 р. призначений товаришем головноуправляючого землеустроєм і землеробством, а 1906 р. членом Державної ради. З жовтня 1906 р. був

товаришем міністра фінансів, завідував Державним дворянським позиковим і Селянським поземельним банками.

У 1908 р. він обійняв посаду головноуправляючого землеустроєм і землеробством. Після революції 1917 р. виступив одним з організаторів антибільшовицького Правого центру в Москві, а в 1918 р. – антибільшовицької «Ради державного об'єднання Росії» у Києві. У 1920 р. очолював у Криму уряд генерала П. Врангеля. Помер 28 жовтня 1921 р. в Берліні [1].

В матеріалах особистого фонду О.В. Кривошеїна в Російському державному історичному архіві [2] є достатньо інформації, яка дозволяє зробити висновки про його активну позицію по створенню прошарку заможних приватних власників в російському селі на початку ХХ ст., в справі переселенської політики Російської імперії.

Погляди О. Кривошеїна на сутність аграрного питання в Російській імперії формувалися наприкінці ХІХ ст., під час його відряджень до Сибіру у статусі помічника начальника переселенського управління Міністерства внутрішніх справ. Відвідуючи азіатську частину імперії, чиновник пильну увагу приділяв формі землекористування, що найповніше відповідала б умовами селянського господарювання за Уралом. О. Кривошеїн звернув увагу на той факт, що переселенці, які звикли до періодичних землепереділів на батьківщині, ці ж порядки заводили й на нових місцях свого проживання, іноді претендуючи навіть на землі тих переселенців, які приїхали раніше і вже користувалися землею. На його думку, общинна традиція, властива селянству Європейської Росії, неприпустима для селянства Сибіру. Оскільки в регіоні повинне розвиватися інтенсивне сільське господарство, а не екстенсивне. Поширення общинних традицій лише сковуватиме економічну ініціативу селян, призведе до тих проблем, що є у європейській частині імперії. Допустити цього було не можна, а тому, наполягав О. Кривошеїн, ситуацію в регіоні потрібно законодавчо врегулювати на загальнодержавному рівні [3, с. 51].

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що община та її традиції помічником начальника переселенського управління Міністерства внутрішніх справ сприймалися як деструктивне соціально-економічне явище. Їх він розумів як стримуючий фактор розвитку індивідуальної селянської господарської активності. У такий спосіб О. Кривошеїн виступав за всебічну підтримку з боку властей економічних ініціатив одноосібників.

Повною мірою концепція аграрних перетворень у О. Кривошеїна чітко окреслилася на початку ХХ ст., коли він у 1906 р. обійняв посаду заступника Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування, а з 1908 р. – Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування. Підтвердженням таких наших тверджень є виступ Олександра Васильовича 10 листопада 1908 р. перед депутатами Державної Думи. У ньому доповідач звернув увагу на те, що головна турбота властей – підвищення ефективності дрібних селянських господарств. Саме за ними майбутнє країни [4, с. 3-4, 5]. Отже, у подальшому ідея розвитку індивідуального селянського господарства, про яку він говорив наприкінці ХІХ ст., у поглядах О. Кривошеїна стала домінуючою. Він був переконаний у тому, що державні інтереси вимагають, аби кожний клаптик землі був у руках тих, хто краще за інших зможе взяти від землі все те, що вона може дати [4, с. 6-7]. Кризу в країні можна подолати лише в один спосіб. Для цього потрібно покращити агрокультуру, усунути перешкоди на шляху «наближення землероба до його землі». Вирішення цієї проблеми нереальне без появи справжніх власників-селян [4, с. 4-5].

31 січня та 7 і 10 лютого 1906 р., над проектом аграрних ініціатив працювала Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування (далі – Особлива комісія) очолювана О. Кривошеїним.

В основі діяльності Особливої комісії лежали думки та ідеї січневого з'їзду предводителів дворянства та «Записки про перебудову селянського ладу та про аграрні заходи» О. Кривошеїна – заступника Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування, адресованій і схваленій Миколою ІІ. Запобігти

весняному спалаху селянського протесту члени Особливої комісії рекомендували шляхом видання відповідного урядового документу. У ньому варто було роз'яснити селянам зміст державних аграрних заходів, що будуть запроваджені для покращення селянського землеволодіння. До того ж властям варто було звернутися до селян та великих землевласників із закликом до «спільної праці з упорядкування поземельних відносин на селі». Водночас варто було попередити селян, що порушення ними права приватної власності зумовить застосування проти них з боку властей жорстких санкцій.

Для послаблення селянського антидержавного руху вважалося за потрібне повідомити селян про відновлення з певного терміну переселення за пільговими залізничними тарифами ходоків та переселенців. Селян-вихідців із общин, в яких було надзвичайно скрутне матеріальне становище передбачалося переселяти безкоштовно, надаючи їм на пільгових умовах позики.

Рекомендувалося посилити операції Селянського банку з продажу угідь великих землевласників селянам. На допомогу банку у проведенні таких операцій створювалися повітові та губернські землевпорядні комісії. Розширення повноважень Селянського банку у частині його права надавати селянам позики під заставу їхньої надільної землі, що полегшило б її закріплення у селянську відрубно-хутірську приватну земельну власність, Особлива комісія вважала за доцільне затвердити шляхом обговорення та прийняття цієї законодавчої ініціативи Державною Думою.

Законопроект Особливої комісії передбачав визначення, порядок відмежування та обов'язкової розверстки селянських земель за вимогою однієї із сторін та вирішення спорів. Ним також передбачалися заходи з подальшого удосконалення переселення, орендних відносин. Законопроект містив умови, за яких Головному управлінню землеробства та землевпорядкування передавалися вільні казенні землі для забезпечення безземельних та малоземельних селян землею.

Перспективи окресленого вище законопроекту виявилися доцільними. Під час його розгляду Радою Міністрів 10 [5, с. 244-255], 17 [6, с. 259-268], 24

[7, с. 269-280] лютого 1906 р. окремі з них були схвалені та затверджені. Так, 25 лютого 1906 р. імператор затвердив рішення Ради Міністрів про реорганізацію Селянського банку. 26 лютого Міністр фінансів отримав вказівку від С. Вітте розробити і представити на розсуд Державної Думи відповідний законопроект. Однак більшість членів віттевського уряду вважала, що землевпорядні комісії повинні запрацювати до початку діяльності Державної Думи. Вони, за задумом урядовців, виконували б консультативну для Селянського банку функцію під час його операцій із землею. Окрім означеного, на них покладалося:

1. обстеження малопотужних селянських дворів;
2. посередництво під час укладання добровільних двосторонніх угод між селянами та великими землевласниками для усунення черезсмужжя;
3. сприяння покращенню умов землекористування та землеволодіння в сільських общинах;
4. розгляд справ про пільгову оренду селянами казенних угідь;
5. сприяння у переселенні селян на окраїни імперії та на землі, придбані селянами у поміщиків та за сприяння Селянського банку.

Землевпорядні комісії створювалися в губерніях, де були філії Селянського банку та за клопотання губернатора. До їхнього складу входили представники селян, великих землевласників, чиновників. Підпорядковувалися землевпорядні комісії Головному управлінню землеробства та землевпорядкування.

4 березня 1906 р. указом Миколи II затверджувалося їхнє створення. 10 березня 1906 р. імператор підписав інструкцію про переселення селян за пільговими залізничними тарифами, а найбільшим виданням ссуд.

Решту положень аграрного законопроектів Особливої комісії було визнано за доцільне подати на розгляд Державної Думи [8, с. 69-70].

О.В. Кривошеїн безпосередньо брав участь у підготовці столипінської аграрної реформи, а потім протягом семи з половиною років – з 21 травня 1908 р. до 26 жовтня 1915 р. – керував процесом її реалізації. Зустріч та співробітництво Столипіна і Кривошеїна мали велике значення.

У 1908 р. П.А. Столипін запропонував О.В. Кривошеїну очолити Головне управління землеустроєм і землеробством, надавши йому повну свободу дій. Ставши «міністром Азіатської Росії», в основу своєї міністерської програми Кривошеїн поклав принцип: «Засновувати переселення на ідеї міцного заселення Сибіру, а не на розрідженні населення Європейської Росії» [9]. Так він був сформульований пізніше в спільній зі Столипіним доповіді (записці) на ім'я царя про поїздку в Сибір і Поволжя.

Під час поїздки, що відбулася в серпні – вересні 1910 р., міністри детально ознайомилися з проведенням реформи на окраїнах. По залізниці вони доїхали до станції Боготол, а на конях відїжджали від залізниці на 300 верст. Завдяки цій поїздки були зроблені необхідні зміни в переселенській політиці. 4 березня 1911 р. переселення було оголошено вільним, нерегламентованим в будь-які райони за вибором самих переселенців, після обов'язкового огляду ділянки ходоком.

Ті, хто цим нехтував, йшли на свій страх і ризик, але і їх не залишали без допомоги, відводячи землю в другу чергу. Урядова допомога переселенцям, відповідно до закону 1912 р., встановлювалася не в однаковому розмірі, а відповідно з більшою чи меншою складністю району заселення. Перевезення людей здійснювалися переселенськими поїздами, складеними з вагонів, що мали в задній частині приміщення для селянського інвентарю та худоби. Розмір урядової допомоги переселенцям встановлювався залежно від труднощів для освоєння даного району.

У задум П. Столипіна і О. Кривошеїна входило урівняння сибірських селян у правах з селянами Європейської Росії. Вони прагнули і сибіряків зробити власниками своїх наділів, що, на їх думку, надалі повинно було привести до інтенсифікації землеробства. З цією метою в 1912 – 1913 рр. до Державної думи було внесено низку законопроектів: про продаж переселенцям ділянок в найбільш зручних місцевостях Сибіру; про порядок використання земель, непридатних для дрібного селянського господарства, але які можуть бути використаними для скотарства або лісової промисловості; про надання права переселення на казенні землі особам усіх

станів на загальних з сільськими обивателями підставах. Однак вони так і не були розглянуті. Тому О. Кривошеїн діяв в обхід існуючого законодавства з метою реалізації поставленої мети. Так, у червні 1909 р. спеціальним законом були встановлені позики сільським громадам на внутрішньонадільне розмежування, а за законами, прийнятими в 1914 р., відмежовані від державних землі семиреченських, амурських і уссурійських козаків [9].

Для заселення Далекого Сходу був організований спеціальний комітет під головуванням П.А. Столипіна і О.В. Кривошеїна. Для підтримки землеробства проводилися заходи з обмеження ввезення маньчжурського зерна (введення мита в 30 копійок з пуда).

Розуміючи значення агрономічної допомоги для зростання землеробства, О. Кривошеїн вжив заходів щодо створення постійних агрономічних нарад. Створювалися нові дослідні поля, злучні пункти, насінницькі установи, пункти прокату сільськогосподарських машин, що надали велику допомогу селянам. До 300-річчя Будинку Романових з ініціативи О.В. Кривошеїна і за згодою царя був проведений конкурс та нагородження передових селянських господарств.

Для раціонального використання азійських територій відряджались наукові експедиції, які до 1915 р. обстежили майже всі простори, що підлягали заселенню. Також О. Кривошеїн брав участь у розробці проектів будівництва залізниць між азійськими областями Росії та впливав на їх реалізацію.

Значними були успіхи О.В. Кривошеїна в області аграрної реформи і освоєння окраїн, але основне його політичне завдання – знайти вихід з взаємного нерозуміння між урядом і суспільством, досягти між ними співпраці. Хоча усвідомлення цього прийшло до нього далеко не відразу, правий міністр, підкоряючись здоровому глузду і люблячи батьківщину, поступово виростав у велику політичну ліберальну фігуру. Незважаючи на те, що при призначенні Кривошеїна Головноуправляючим землеустроєм і землеробством в пресі стверджувалося, що він «правіше Столипіна».

У своїй міністерській діяльності він домогся від Миколи II згоди дозволити допомогу своєму відомству з боку місцевих громадських сил, до яких цар ставився з підозрою. Вступивши на посаду головноуправляючого, О. Кривошеїн швидко налагодив добрі стосунки з Державною думою, і це дозволило йому отримувати необхідні для його відомства кредити. Все зростаючий бюджет відомства (з 46,4 млн рублів в 1907 р. до 157 млн рублів в 1914 р.) зазвичай приймався без ускладнень. Виходячи з цього, він дійшов висновку, що управляти Росією можливо тільки в згоді з Думою і громадськістю. Свій погляд на основне протиріччя російської дійсності О. Кривошеїн сформулював крилатою фразою: «ми і вони». «Вітчизна може досягти благополуччя, якщо не буде поділу на згубне «ми» і «вони», розуміючи під цим уряд і суспільство як дві самостійні сторони, і коли будуть говорити просто «ми», маючи на увазі уряд і суспільство разом» – так цитувала його преса [9].

Вбивство Столипіна Кривошеїн сприйняв як найсильніший удар по Росії та царській владі.

Аналізуючи державну діяльність свого батька, К. Кривошеїн написав цікаве біографічне дослідження, що вийшло в Парижі в 1973 р., в Москві в 1993 р. [10] і в Санкт-Петербурзі в доповненому виданні 2002 р. [11]. У відставку, за його свідченнями, О.В. Кривошеїн вирішив піти сам, оскільки зрозумів, що особистісні особливості стосунків з Миколою II та імператрицею не дають йому можливості втілювати задумане в життя [11, 262-263].

Отже, на прикладі діяльності О.В. Кривошеїна ми можемо зробити висновок, що представники російського імперського соціуму не ставили під сумнів доцільність вирішення аграрної проблеми, усвідомлюючи тісний зв'язок між нею та тими суспільно-політичними потрясіннями, що переживала імперія Романових на початку XX ст. Вони були одноставні у тому, що край революції, новий поштовх у розвитку країни покладуть широкомасштабні урядові заходи в аграрній сфері.

Не викликали сумнівів доцільність інтенсифікації та індивідуалізації сільського, селянського господарств. Визнавалося, що приватна власність селян на землю – антибіотик проти радикалізації їхньої політичної свідомості, дієвий фактор трансформації мільйонної селянської маси у надійне підґрунтя для правлячої династії. Визнавалося нагальною потребою якісне підвищення загальної культури селянства, покращення їхнього соціально-економічного та правового становища. Акцентувалася увага на потребі в такій урядовій аграрній політиці, яка, окрім іншого, спрямовувалася б і на соціальний діалог влади, великих землевласників із селянами. Наголошувалося на доцільності кардинальних змін у державній фінансовій політиці на селі.

Список джерел та літератури

1. Воронов И. Александр Кривошеин и Столыпинская аграрная реформа / И. Воронов // Красноярский рабочий. – 2006. – 24 ноября.
2. РДА. – Ф. 1571. Кривошеин Александр Васильевич.
3. Кривошеин А. Отчет о командировке в Сибирь помощника начальника переселенческого управления Министерства Внутренних дел Кривошеина. – Б/г., Б/м. – 53 с.
4. Кривошеин А. Речь Главноуправляющего Землеустройством и Земледелием А.В. Кривошеина о Высочайшем Указе 9 ноября 1906 г. – СПб., 1908. – 20 с.
5. Заседание Совета Министров 10 февраля 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905 – 1906 гг. Документы и материалы. – Л.: Наука, 1990. – 476 с.
6. Заседание Совета Министров 17 февраля 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905 – 1906 гг. Документы и материалы. – Л.: Наука, 1990. – 476 с.
7. Заседание Совета Министров 24 февраля 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905 – 1906 гг. Документы и материалы. – Л.: Наука, 1990. – 476 с.

8. Сидельников, С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1980. – 289 с.
9. Воронов И. «Министр Азиатской России» / И. Ворнов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://zvezdaspb.ru/index.php?page=8&nput=664.htm>
10. Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М. : Московский рабочий, 1993. – 263 с.
11. Судьба века – Кривошеины. СПб.: Звезда, 2002. – 416 с.

Concepts of agrarian reform in the Russian Empire the early twentieth century of opinion O.Kryvosheyina

The article reveals the concept of agrarian reform in the Russian Empire in the early twentieth century. views in O. Krivosheina. The author examines the impact of policy views on solving the agrarian question.

Keywords: *Russian Empire, peasant communities, agrarian reform, immigration policy.*